

Dr. J. Hemelrijk Sr.

Dankwoord bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoffprijs 1966

Jacob Hemelrijk (1888-1973) werd na zijn studie klassieke talen leraar aan het gemeentelijk gymnasium in Utrecht en promoveerde in 1925 op een studie van de termen 'arm' en 'rijk' in het Grieks. In 1926 werd hij benoemd tot rector van het Murmelliusgymnasium in Alkmaar. Hij was jood en woonde met zijn gezin in Bergen, vlak bij zee. Voor de oorlog boden hij en zijn vrouw al onderdak aan vluchtelingen uit Duitsland. In 1940 werd hij door de Duitse bezetter ontslagen en gedwongen naar Amsterdam te gaan. Daar gaf hij les aan het Joods lyceum. In september 1944 werd hij gearresteerd en gedeporteerd, eerst naar concentratiekamp Sachsenhausen en later naar Buchenwald, waar hij op 11 april 1945 werd bevrijd. Na zijn terugkeer in Alkmaar werd hij herbenoemd als rector van het gymnasium. Al in de zomer van 1945 gaf hij lezingen over zijn kampervaringen en ook schreef hij er een sober, maar indrukwekkend boek over, getiteld Er is een weg naar de vrijheid – de spreuk die de poort van Sachsenhausen sierde. Naast zijn rectorstaken vertaalde hij uit het Oud-Grieks en het Latijn. In Bergen was hij vele jaren gemeenteraadslid en wethouder, eerst voor de SDAP en later voor de PvdA, en zijn linkse politieke voorkeur bezorgde hem de bijnaam 'de kleine rode rector'.

Dankwoord bij de aanvaarding van de Martinus Nijhoffprijs 1966

Toen de secretaris mij op de 17e november 1965 de mededeling deed, dat de jury mij de Martinus Nijhoffprijs voor Vertalingen had toegekend, was ik meer verbijsterd dan verblijd. Ik schreef in mijn dagboek: ik ben er versted, haast ontsted van. 'Is dat voor de complete Plautus-vertaling?' vroeg ik, om een plausibele verklaring te vinden voor deze te onverwachte en te hoge onderscheiding. 'Nee, voor de twee verschenen deeltjes,' antwoordde Priesman. 'Maar heeft de jury dan de scherpe kritiek van de dichter Lehmann niet gelezen?' 'Jawel,' was het laconieke antwoord. 'Maar ik ben het met hem eens,' zei ik, 'en zou iets dergelijks óók van mijn vertaling gezegd hebben, als ik verantwoording had moeten afleggen.' – Het eind van het korte liedje was: de vraag, of ik de prijs aannam; ik antwoordde 'ja' en ben dus mede schuldig aan het feit, dat ik hier sta.

Wat heeft deze Lehmann dan beweerd en waarom heb ik deze vertalingen toch gepubliceerd? Op die beide vragen dien ik u eerst een antwoord te geven. Van Lehmann citeer ik u drie zinnen, waar het voor mij op aankomt.

1. 'Plautus was de meest levendige en sonore Romeinse verzenmaker, van wie we iets over hebben.' Dat kan ik niet beoordelen en dus niet tegenspreken ook. Ik weet wel dat b.v. de dichter Horatius, die 1½ eeuw later leefde, niet van Plautus hield, evenmin als Plautus van hem gehouden zou hebben.

2. 'Een vertaler van Plautus zou een waarlijk Joyceaanse taalbeheersing en speelsheid moeten hebben, en deze heeft Hemelrijk niet.' Die heb ik zeker niet en ik lees Joyce met grote moeite.

3. 'Voor ieder onoverkomelijk is trouwens het feit, dat grote delen van Plautus' blijspelen gezongen werden... De gezongen delen heeft Hemelrijk op rijm gezet en daarmee zijn zwakte als dichter helaas nog geaccentueerd.' Ik heb nooit de pretentie gehad een zelfs maar zwak dichter te zijn. Ik ben slechts een imitator en ik wist dus heel goed, wat ik deed, toen ik van gezongen stukken versjes op rijm maakte, om ze ook in het Nederlands te laten zingen. Dat heb ik niet van Plautus geleerd maar van Sinterklaas.

Was Plautus een lyrisch dichter geweest, zoals Catullus en Propertius, ik zou niet op de gedachte gekomen zijn hem te vertalen, laat staan een vertaling te publiceren! Maar hij heeft komédies gemaakt, uit het Grieks vertaald en voor Romeins publiek genietbaar gemaakt; niet om een literaire elite te behagen (die was er toen nog nauwelijks), maar om het gewone publiek te vermaken. En dat is hem het best gelukt van alle Romeinse komediedichters.

Daarvoor is in de eerste plaats talent en in de tweede plaats humor nodig. Iemand heeft van mijn vertalingen beweerd: 'Hemelrijk heeft het zich gemakkelijk gemaakt; hij heeft van de Romeinse humor joodse gemaakt.' Nu weet u, dat humor een Latijns woord is en dat het joodse equivalent is 'gein'. U weet ook, wat humor betekent: niets anders dan 'vocht', doodgewoon vocht, dat de droogte dragelijk

maakt. Maar wat betekent 'gein'? Om in dezelfde stijl te blijven zou men het kunnen vertalen met 'joods vocht', al zegt een oud Hebreeuws-Latijns woordenboek, dat het 'gratia' – bevalligheid, aardigheid, betekent. Ik voel wel dat er verschil is tussen humor en gein, maar ik kan het niet formuleren, ik kan er alleen om lachen. Misschien dat een expert op dit gebied, prof. Dresden, er een essay in *Maatstaf* aan wil wijden. Maar er is veel meer overeenkomst dan verschil. En ik weet dit wel: als de ss Plautus had gelezen (verondersteld dat ze dit kon) en ze waren in 1944 Plautus in Rome tegengekomen, dan zouden ze hem niet voor vol-Arisch hebben aangezien en hem de desbetreffende behandeling hebben laten ondergaan.

Denk niet, dat Plautus alleen maar dwaze lachstukken heeft geschreven. Hij is evenzeer satiricus als humorist en daarmee is gezegd, dat hij de ernst, waarop hij zijn publiek ook geregeld onthaalde, weer door humor onschadelijk maakte. Hij wist, dat ernst en humor ook in de komedie elkaar in evenwicht moeten houden, en dat er geen beter huwelijk is dan tussen die twee.

Het is louter toeval, dat ik Plautus ben gaan vertalen, zoals het louter toeval is dat ik schoolmeester ben geworden en klassieke letteren heb gestudeerd. Ik heb hem ook niet vertaald voor publicatie, maar voor presentatie op het toneel. In 1947 vroeg het bestuur der gymnasiastenvereniging van het Murmelliusgymnasium mij, of ik niet een geschikt stuk voor hen wist om te spelen op een feestavond. 'Nee,' zei ik, 'maar ik zal wel een komedie van Plautus voor jullie vertalen; die doet het vast goed.' Ik las hem toen met mijn jongste zoon, die student was, voor ontspanning in de avonduren hardop, alsof we acteurs waren en we schaterden het telkens uit, tot ontstemming van mijn vrouw, die niet meelachen kon om dat Latijn. Een maand later begonnen de jeugdige amateurs onder leiding van Dr. Kamerbeek en Dr. Hoekstra, aan de repetities van *De tweelingen*. De opvoering werd een groot succes. De conciërge zei ervan: 'Ik heb in al die jaren hier nog nooit zo'n leuke avond meegemaakt'; en die had er verstand van. Op uitnodiging van het Vossiusgymnasium speelden de jongelui het daar nog eens; en het Stedelijk Gymnasium te Haarlem gaf bij het afscheid van de rector, Dr. Spoelder, een voorstelling voor leerlingen, reünisten, ouders etc. in de schouwburg. Toen verdween het stuk in een lade van mijn bureau. Ik had intussen, aangemoedigd door dit succes, de *Mostellaria* (*Spookhuis*) vertaald, dat op het Stedelijk Gymnasium te Groningen onder regie van Dr. Westendorp Boerma werd opgevoerd, waarna het bij zijn broertjes in de bureaulade werd opgeborgen.

Laat nu 15 jaar later, in het jaar 1962, Coen Stibbe, een stiefneef van me, wiens mentor ik was geweest bij zijn studie in de klassieken, bij me komen met het verzoek die beide Plautusstukken op te mogen nemen in een serie klassieke pockets, die hij met Dr. Stephan Radt bij De Haan wilde uitgeven. 'O nee,' zei ik, 'die zijn voor publicatie niet goed genoeg; ik moet ze eerst grondig herzien en met het Latijn van Plautus confronteren.' Op de vraag, of ik er niet voor voelde de hele Plautus te vertalen, zei ik: 'Dat wil ik wel proberen, als ik naar wens slaag met die eerste twee.' Ik wist toen, dat Prof. Leeman de supervisie zou krijgen en dat stelde me gerust: wat hij doorliet zou wel door de beugel kunnen, dacht ik, en toog aan het werk, in mijn vrije tijd, die ik zoveel had als ik nemen wou, want ik genoot al acht jaar de heerlijke

vrijheid van de pensioengerechtigde leeftijd, waarop je niets meer hoeft en alles mag. Seneca heeft niet voor niets gezegd: *senectus plena est voluptatis si illa scias uti.*

Mijn doel was een vertaling te leveren, die aan drie eisen voldeed. Ze moest zijn: 1. voor het hedendaags toneel speelbaar, 2. voor leken leesbaar, 3. voor studenten bruikbaar, om met behulp ervan des te meer van het Latijn te kunnen genieten. En toen ik er mee bezig was, raakte ik ervan bezeten, al zag ik de moeilijkheden beter dan wie ook en wist ik, dat gelijkwaardigheid met het origineel niet te bereiken was.

Als ik vertaal, staat Plautus achter mij en kijkt me op de vingers. Ik hoor hem afwisselend grinniken van plezier en grommen van afkeuring. Hij weet net zo goed als ik, dat de woordspelingen en dubbelzinnigheden, waarmee hij kwistig is, voor mij onoverkomelijk zijn; dat ik het leuke rijm binnen het vers en de vele alliteraties maar zelden weergeven kan. Maar hij is al blij, dat hij na ruim tweeduizend jaar zich eindelijk in een Nederlands narrenpak vertonen kan. Ik geef u een voorbeeld van dat binnenrijm. Een lichtekooi is op haar oude dag kamenier bij een jonge lichtekooi, en waarschuwt haar zich niet te verslingeren aan één minnaar. 'Ik waarschuw je,' zegt ze, 'te deseret aetate et satietate'; hij zal je in de steek laten 'aetate et satietate'. Als u wilt weten, hoeveel minder aardig mijn vertaling klinkt, slaat u het maar na in het *Spookhuis*. Eén voorbeeld van alliteratie uit de *Miles Gloriosus* waarin staat: *at nemo solus satis sapit* – maar geen is wijsgerig alleen. De alliteratie heb ik door rijm vervangen.

Ik zei u, dat Plautus achter me staat. En voor me ligt het toneel, waarop ik alle rollen speel. Als het kan hardop. De versvorm dwingt me tot de uiterste beknoptheid en behoedt me voor de verwatering van het proza. Dit is een voordeel. En dat ik me nu en dan vrijheden veroorloof, spreekt vanzelf, zodat, om met een variant op Nijhoff te spreken, 'er soms staat wat er niet staat'; maar alleen daar, waar Plautus het wel goedkeuren moet. En wat is het resultaat? Daarop is mijn antwoord: 'Als de stichting Amsterdams Universitair Toneel in de 20e eeuw na Christus met veel succes een serie opvoeringen geeft van de *Rudens* (*Het kabeltouw*) onder regie van Fons Eickholt en een gevarieerd publiek ermee vermaakt, zoals Plautus dat deed in de 2e eeuw voor Christus, en als op het Libanonlyceum in Rotterdam en het Barlaeusgymnasium te Amsterdam en het Christelijk Lyceum te Apeldoorn met *De tweelingen* hetzelfde gebeurt, als de toneelgroep Theater *Het spookhuis* op zijn repertoire heeft genomen, dan is het voornaamste doel bereikt, dat ik me heb voorgesteld met de vertaling der twintig stukken; want ze zijn allemaal goed speelbaar.'

Voor ik nu tot mijn dankwoord kom, wil ik u nog een anekdote vertellen, die verband houdt met de Martinus Nijhoffprijs. Tien jaar geleden ontmoette ik voor het eerst weer mijn oud-leerling Bertus van Lier, die toen meer dan 30 jaar geleden eindexamen bij me had gedaan. Hij vertelde, dat hij onlangs in Bergen bij mij aan de deur was geweest en me niet thuis had getroffen. 'Dat spijt me,' zei ik, 'waarom kwam je?' 'O, dat is een heel verhaal. Weet u die historie van die Amerikaanse generaal en admiraal? Nee? Dan zal ik u die vertellen. Na de Tweede Wereldoorlog spraken zij samen af in groot tenue op bezoek te gaan bij hun oud-leraar in de scheikunde, die ergens driehoog woonde. Ze klommen de trappen op en belden aan.

De leraar verscheen en keek verbijsterd. “Woont hier,” zei de generaal streng, “een zekere mijnheer D., een scheikundeleraar?” “Ja,” was het schuchtere antwoord. “Mogen we dan even binnenkomen?” Dat mocht. “Gaat u zitten heren; waaraan heb ik de hoge eer te danken van uw bezoek?” “Het is niet om de eer, dat we bij u komen,” zei de admiraal bars. “We komen een vonnis aan u voltrekken. We komen namelijk om u te onthoofden.” “Mij onthoofden, mij onthoofden? Maar wat heb ik dan gedaan?” “Weet u niet meer, dat u jaren geleden twee leerlingen in de derde klas hebt gehad, Johnny en Eddie, die naast elkaar in de bank zaten?” Ja, dat wist hij nog wel. “En wat u tegen hen gezegd hebt?” Nee, dat wist hij niet meer. “Dan zullen wij het u vertellen; u hebt gezegd: mijn kop eraf, als er wat van jullie terecht komt.”

‘En kwam jij nu om mijn kop?’ vroeg ik aan Bertus. ‘Wel zoiets,’ zei hij, ‘weet u nog dat u met onze zesde klas *Antigone* hebt gelezen? En wat u toen tegen mij gezegd hebt? U hebt gezegd: “Bertus, veel kun je er niet van, maar je zult wel slagen voor je eindexamen.” En nu heb ik voor de vertaling der *Antigone* en het componeren van de bijbehorende muziek de Martinus Nijhoffprijs gekregen! En ik kwam u een exemplaar brengen.’ ‘Dát vind ik aardig,’ zei ik. Maar ik heb het tot nu toe nog niet ontvangen.

Nu mijn dankwoord aan allen, aan wie ik dank verschuldigd ben; aan Coen Stibbe, die op zijn beurt mijn mentor is geworden, aan de heer W. van Zeytveld, directeur van de uitgeverij W. de Haan, die voor een aantrekkelijke uitgave heeft gezorgd, aan Fons Eickholt, die met zoveel enthousiasme Plautus regisseert, aan mijn charmante kleindochters Miriam-Louise en Pamela Hemelrijk, die elk de helft der twintig Plautus-stukken en al drie Terentius-stukken voor me hebben getypt, waarbij Pamela nu en dan mijn redactie verbetert en mij aan leuke vondsten helpt; dat kan ze goed, want ze studeert Nederlands, nu al meer dan drie maanden. Ze heeft ook mijn bezetenheid voor Plautus op een zelfgemaakte verjaardagskalender in beeld gebracht door mijn gezicht half schuil te doen gaan achter een grote Plautus-foliant.

Mijn dank aan het Prins Bernhard Fonds, aan het Gemeentebestuur van 's-Gravenhage, en in de laatste en voornaamste plaats aan de jury, die mij eerst aan het schrikken en daarna overgelukkig heeft gemaakt.